5 અંગ્રેજ શાસન સમયની શિક્ષણ અને સમાજવ્યવસ્થા

પ્રાચીન ભારતમાં વિશ્વ વિખ્યાત કહી શકાય તેવી તક્ષશિલા, નાલંદા, વલભી, વિક્રમશિલા વગેરે જેવી વિદ્યાપીઠો (શિક્ષણ સંસ્થાઓ) હતી. પરંતુ ત્યાર બાદ તેમાંની મોટા ભાગની અસ્ત પામી હતી. મુઘલકાળના ભારતમાં ખાસ કરીને અકબરના શાસનથી ફારસી, ઉર્દૂ અને સ્થાનિક ભાષાઓમાં શિક્ષણનો સારો એવો પ્રચાર-પ્રસાર થયો હતો. મુઘલકાળના પતન પછી હિંદુ ધર્મસ્થાનોમાં આવેલી પાઠશાળાઓ અને મસ્જિદોમાં આવેલી મદરેસાઓમાં શિક્ષણ આપવાનું કાર્ય થતું. જોકે તેમનું સ્વરૂપ જૂનું અને સીમિત હતું. તે પ્રાથમિક કક્ષાનું શિક્ષણ આપતી તેથી શિક્ષણનો વ્યાપ વધ્યો નહિ. ભારતમાં ઈ.સ. 1757 બાદ ક્રમશઃ અંગ્રેજ સત્તાનો પ્રારંભ થયો. ઈ.સ. 1765 પછી બંગાળ, બિહાર અને ઓડિશામાં તેમની દીવાની સત્તા પ્રસ્થાપિત થઈ. અંગ્રેજ શાસન દરમિયાન પણ તેમની નીતિને કારણે ભારતમાં શિક્ષણનો યોગ્ય પ્રસાર થઈ શક્યો નહિ.

ભારતમાં શિક્ષણની સ્થિતિ

અંગ્રેજોના આગમન સમયે ભારતમાં શિક્ષણની આગવી પદ્ધતિ પ્રચલિત હતી. શિક્ષણ આપતી સંસ્થાઓ ગામઠી શાળાઓ, પંડ્યાની શાળાઓ કે ધૂળિયા નિશાળો તરીકે ઓળખાતી. એ સમયે ઔપચારિક શિક્ષણની વ્યવસ્થા ન હતી. ગામનાં જાહેર સ્થળો, વડ કે અન્ય વૃક્ષના છાયડામાં શાળાને બેસાડવામાં આવતી. નિશ્ચિત અભ્યાસક્રમ, પાઠ્યપુસ્તકો કે તાલીમી શિક્ષકોની સુવિધા ન હતી.

બાળકની કૌટુંબિક સ્થિતિને ધ્યાનમાં રાખી તેને ઉપયોગી થાય તેવું શિક્ષણ શિક્ષક આપતા. મૌખિક શિક્ષણની શરૂઆત આંકથી કરવામાં આવતી અને પછી કક્કો-મૂળાક્ષરોનું શિક્ષણ આપવામાં આવતું. ત્યાર બાદ બાળકોના લેખિત શિક્ષણની શરૂઆત કરવામાં આવતી. શિક્ષક પોતે જ અભ્યાસક્રમ નક્કી કરતા. શિક્ષકને નિશ્ચિત પગાર કે વેતન ન હતું. વિદ્યાર્થીના વાલી પોતાની આર્થિક સ્થિતિ પ્રમાણે શિક્ષકને વેતન આપતા. મૌખિક શિક્ષણ પર વધુ ભાર મૂકવામાં આવતો. વિદ્યાર્થીઓને અલગ-અલગ ધોરણોમાં બેસાડવાની વ્યવસ્થા ન હતી. બાળકને કયું શિક્ષણ આપવું તે શિક્ષક દ્વારા નક્કી કરવામાં આવતું.

પ્રારંભિક શિક્ષણની વ્યવસ્થા

ભારતમાં પશ્ચિમી ઢબે શિક્ષણ આપવાની શરૂઆત ભારતમાં આવેલી વિદેશી પ્રજાએ કરી તેમ કહી શકાય. ભારતમાં સૌપ્રથમ શિક્ષણ સંસ્થાની સ્થાપના વિલિયમ કેરે કોલકાતા પાસે આવેલ સિરામપુરમાં ઈ.સ. 1789માં કરી. આ શિક્ષણ સંસ્થામાં સંસ્કૃત, બંગાળી, મરાઠી, હિંદી, રામાયણ, વ્યાકરણ વગેરેનું શિક્ષણ આપવામાં આવતું. સિરામપુરમાં જ તેના સાથીદાર માર્શમેન અને તેમનાં પત્નીએ કન્યાશાળાની સ્થાપના કરી. આ રીતે મિશનરી પ્રવૃત્તિ સાથે સંકળાયેલા અંગ્રેજોએ બંગાળમાં શિક્ષણ-વ્યવસ્થા શરૂ કરી.

પ્રાથમિક અને માધ્યમિક શિક્ષણ

ઈ.સ. 1813ના સનદીધારાથી ખ્રિસ્તી પાદરીઓને ભારતમાં શિક્ષણ સંસ્થાઓ સ્થાપવાની છૂટ આપવામાં આવી. એલેક્ઝાન્ડર ડફ નામના પાદરીએ ભારતમાં પાશ્ચાત્ય શિક્ષણ આપતી શાળાઓ સ્થાપી. શિક્ષણ માટે આ કાયદા અંતર્ગત પ્રતિવર્ષ 1 લાખ રૂપિયા વાપરવાનો પણ નિર્ણય થયો હતો. જોકે આ સમય દરમિયાન પણ અરબી, ફારસી અને હિંદી વ્યવસ્થા શિક્ષણમાં ચાલતી રહી.

ભારતના કેટલાક અગ્રિમ સુધારકો અને અંગ્રેજ અધિકારીઓ સંપૂર્ણ ભારતમાં પાશ્ચાત્ય શિક્ષણ શરૂ થાય તેવા મતના હતા, તો કેટલાક હિંદુઓ અને મુસ્લિમો અનુક્રમે પાઠશાળાઓ અને મદરેસાઓમાં જ શિક્ષણ આપવું જોઈએ તેમ માનતા હતા. જોકે ઈસ્ટ ઇન્ડિયા કંપની વિલિયમ બેન્ટિકના સમયમાં ઈ.સ. 1833ના સનદીધારા અંતર્ગત પાશ્ચાત્ય શિક્ષણ આપવા તરફ અગ્રેસર થઈ. પરિણામે ઈ.સ. 1835માં ભારતમાં અંગ્રેજી કેળવણીનો પ્રારંભ થયો. હવેથી માત્ર અંગ્રેજી શિક્ષણને ઉત્તેજન આપવા માટે જ નાણાકીય સગવડ કરાશે તેવી બ્રિટિશનીતિ સ્પષ્ટ થઈ. 1854માં વુડના નીતિપત્ર (ખરીતો) દ્વારા ભારતમાં ભારતીય શિક્ષણ-પ્રણાલીને બદલે યુરોપિયન શિક્ષણ-પ્રણાલી અપનાવવા જણાવ્યું.

ભારતમાં અંગ્રેજી શિક્ષણ શરૂ કરવાનું શ્રેય વિલિયમ બેન્ટિકને ફાળે જાય છે. ઈ.સ. 1835 પછી ભારતના કોલકાતા (બંગાળ), મુંબઈ, મદ્રાસ (ચેન્નઈ), ઉત્તર ભારત, પંજાબ, પશ્ચિમ ભારત સહિત મોટા ભાગના વિસ્તારોમાં અંગ્રેજી શિક્ષણનો પ્રચાર-પ્રસાર થયો. તેમ છતાં હજી ગામડાઓ અને કસબાઓમાં જૂની ઢબની શિક્ષણ-વ્યવસ્થા ટકી રહી હતી. જોકે નોકરીમાં અંગ્રેજી-શિક્ષણ પામેલ લોકોને મહત્ત્વ મળતાં ભારતની જૂની શૈક્ષણિક સંસ્થાઓ ઘટવા લાગી. મુંબઈમાં એલ્ફિન્સ્ટન, મદ્રાસ (ચેન્નઈ)માં મુનરો તથા ઉત્તર ભારતમાં થોમસનના પ્રયત્નોથી શાળાઓ અને મહાશાળાઓની સંખ્યામાં ઘણો વધારો થયો. ઉત્તર પ્રદેશમાં પ્રાથમિક શિક્ષણનું પ્રમાણ ખાસ્સું વધ્યું.

વિલિયમ બેન્ટિક

ઈ.સ. 1882ના હન્ટર કમિશને પ્રાથમિક અને માધ્યમિક કક્ષાનું શિક્ષણ સ્થાનિક સ્વરાજ્યની સંસ્થાઓને આપવાનો વિચાર કર્યો જેનાથી શિક્ષણનો વ્યાપ વધે. એટલું જ નહિ આ કમિશને પ્રાંતિક આવકનાં નાણાંનો અમુક ટકા હિસ્સો શિક્ષણ પાછળ ખર્ચવાની ભલામણ કરી. માધ્યમિક શિક્ષણક્ષેત્રે પણ સરકારે બિનસરકારી સંસ્થાઓને અગ્રેસર કરી, નિયમો ઉદાર બનાવી, પુસ્તકાલયો વસાવવાની અને ફી લેવાની છૂટ આપી. માધ્યમિક શિક્ષણનો પણ વિકાસ કર્યો.

ઈ.સ. 1917માં નિમાયેલા સૅડલર કમિશને માધ્યમિક કક્ષા સુધીનું શિક્ષણ પ્રાદેશિક કે માતૃભાષામાં આપવાની જોગવાઈ કરી. ઈ.સ. 1919ના મોન્ટેગ્યુ ચેમ્સફર્ડ કાયદા બાદ પ્રાંતોમાં માધ્યમિક અને પ્રાથમિક શિક્ષણના વિકાસ માટે શિક્ષણ ખાતું ચૂંટાયેલ પ્રતિનિધિઓને આપવામાં આવ્યું. ઈ.સ. 1912માં ગોપાલકૃષ્ણ ગોખલેએ ફરજિયાત પ્રાથમિક શિક્ષણનો કાયદો ઘડવા સૂચન કર્યું, પરંતુ સરકારે તેનો અસ્વીકાર કર્યો. ઈ.સ. 1936 સુધીમાં પ્રાથમિક અને માધ્યમિક શાળાઓની સંખ્યામાં વધારો થયો હતો. આ દૃષ્ટિએ અંગ્રેજોએ માત્ર સસ્તા કારકુનો મેળવવા ભારતીયોને પાયાનું શિક્ષણ મળે તેટલા પૂરતો પ્રયત્ન કર્યો, પરંતુ વિજ્ઞાન ટૅક્નોલૉજી અને કૌશલ્યવર્ધન શિક્ષણની કોઈ મહત્ત્વપૂર્ણ વ્યવસ્થા કરી નહિ. આમ, ભારત શિક્ષણક્ષેત્રે વિશ્વમાં ઘણું પછાત રહ્યું.

જાણવું ગમશે

ઈ.સ. 1941ના વર્ષમાં ભારતમાં નિરક્ષર લોકોની સંખ્યા વધુ હતી. ઈ.સ. 1951ની ગણતરી પ્રમાણે ભારતમાં શિક્ષણનો દર 16.6 % હતો. એનો અર્થ એ થયો કે બ્રિટિશ સરકારે હિંદને શિક્ષણક્ષેત્રે વિકસાવવાનો પૂરતો અવકાશ આપ્યો નહિ. તેમની નીતિ બેજવાબદારીપૂર્ણ રહી. બ્રિટિશ તાબાના ભારત કરતાં ભારતનાં દેશી રજવાડાઓમાં શિક્ષણનો દર વધારે હતો. જેમકે વડોદરામાં 28 %, મૈસૂર અને કોચીમાં 35 % અને ત્રાવણકોરમાં 47.8 %.

ઉચ્ચ અને ટૅક્નિકલ શિક્ષણ

ભારતમાં અંગ્રેજોનું શાસન સ્થપાયા બાદ પાશ્ચાત્ય ઢબે ઉચ્ચ શિક્ષણની ક્રમશઃ શરૂઆત થઈ. સૌપ્રથમ વેલેસ્લીએ ઈ.સ. 1801માં કોલકાતામાં ફૉર્ટ વિલિયમ કૉલેજની સ્થાપના કરી. ઈ.સ. 1817માં ડેવિડ હેર અને વૈદ્યનાથ મુખરજીના પ્રયાસોથી કોલકાતામાં હિંદુ કૉલેજ સ્થપાઈ. જેમાં ભારતીય ભાષાઓ, અંગ્રેજી, ગણિત, ઇતિહાસ, ભૂગોળ અને ખગોળશાસ્ત્ર જેવા વિષયો શરૂ કરવામાં આવ્યા. ઈ.સ. 1855માં તે પ્રેસિડન્સી કૉલેજ તરીકે ઓળખાઈ. જોકે આ પહેલાં સરકારી કચેરીઓ માટે શિક્ષિત કર્મચારીઓ મેળવવા વૉરન હેસ્ટિંગ્સે ઈ.સ. 1780માં કોલકાતા મદરેસા (મુસ્લિમ કૉલેજ) અને જોનાથન ડંકને ઈ.સ. 1791માં બનારસ સંસ્કૃત કૉલેજની સ્થાપના કરી હતી. એમહર્સ્ટે ઈ.સ. 1823માં કોલકાતામાં સંસ્કૃત કૉલેજની સ્થાપના કરી. ઉચ્ચ શિક્ષણ માટે અને ખાસ કરીને હિંદના શિક્ષણ માટેનો 'મેગ્નાકાર્ટા' કહી શકાય તેવો શિક્ષણસુધારો ઈ.સ. 1854માં 'વુડના ખરીતા'થી થયો. તેણે ખાસ કરીને દરેક પ્રાંતમાં યુનિવર્સિટીની સ્થાપના કરવા, અલગ શિક્ષણખાતાની રચના કરવા, સરકારી કૉલેજ અને શાળાઓની જાળવણી કરવા, ખાનગી શાળાઓને સરકારી

અનુદાન આપવા, શિક્ષકોની તાલીમ માટે તાલીમી સંસ્થાઓ શરૂ કરવા, ધંધાદારી કે વ્યવસાયી શિક્ષણનો વ્યાપ વધારવા, દરેક તાલુકામાં પ્રાથમિક અને જિલ્લામાં માધ્યમિક શાળાઓ સ્થાપવા અને સ્ત્રી-શિક્ષણને ઉત્તેજન આપવા ભલામણો કરી. તેની સાથે-સાથે શિષ્યવૃત્તિઓની પણ જોગવાઈ કરી.

ઈ.સ. 1854ના વુડના ખરીતાને કારણે પ્રાંતમાં શિક્ષણ નિયામકની નિમણૂક અને અલગ શિક્ષણખાતું શરૂ થયું. કોલકાતા, મુંબઈ અને મદ્રાસ (ચેન્નઈ)માં લંડન યુનિવર્સિટીના નમૂના પ્રમાણે યુનિવર્સિટીની સ્થાપના થઈ. ભારતમાં આ પછી ઈ.સ. 1882માં પંજાબ અને અલાહાબાદમાં યુનિવર્સિટીની સ્થાપના થઈ. મુંબઈમાં ઈ.સ. 1844માં એલ્ફિન્સ્ટન કૉલેજની સ્થાપના થઈ.

આ રીતે ભારતના વિભિન્ન ભાગોમાં ઉચ્ચ શિક્ષણ આપતી કૉલેજો અને યુનિવર્સિટીઓ સ્થપાતી ગઈ. કર્ઝને ઈ.સ. 1904માં યુનિવર્સિટીને લગતો કાયદો પસાર કર્યો અને તેમાં ચૂંટાયેલા સભ્યોની સંખ્યા ઘટાડી નિમાયેલા સભ્યોને સેનેટમાં સ્થાન આપ્યું. 20મી સદીમાં પણ ભારતમાં ઈ.સ. 1916માં બનારસ હિંદુ યુનિવર્સિટી, ઈ.સ. 1920માં જામિયા મિલિયા યુનિવર્સિટી અને ઈ.સ. 1922માં શાંતિનિકેતન વિશ્વભારતી યુનિવર્સિટી જેવી અગત્યની ઉચ્ચ શિક્ષણની સંસ્થાઓની સ્થાપના થઈ. ઈ.સ. 1946માં ભારતની કુલ યુનિવર્સિટીઓની સંખ્યા 16 હતી. જોકે તે અપૂરતી હતી તે નોંધવું રહ્યું. કારણ કે વિશાળ જનસંખ્યા અને ભૌગોલિક વ્યાપ ધરાવતા રાષ્ટ્રમાં માત્ર 16 જ યુનિવર્સિટીની સંખ્યાથી ઉચ્ચ શિક્ષણનો કોઈ પ્રચાર-પ્રસાર વિપુલ પ્રમાણમાં થઈ શક્યો નહિ.

વ્યાવસાયિક શિક્ષણ

ઈ.સ. 1854ના વુડના ખરીતામાં વ્યાવસાયિક શિક્ષણ આપવાની જોગવાઈઓ હતી. જોકે ભારતમાં વિજ્ઞાન ટૅક્નોલૉજી અને વ્યવસાય સાથે સંકળાયેલી મોટી સંસ્થાઓ 20મી સદીમાં અસ્તિત્વમાં આવી. જેમાં બેંગ્લોર(બેંગલૂરુ)ની 'ઇન્ડિયન ઇન્સ્ટિટ્યૂટ ઑફ સાયન્સ', કલકત્તાનું 'બોઝ સંશોધન કેન્દ્ર' (આંતર વિદ્યાકીય), દહેરાદૂનનું જંગલખાતા સાથે સંકળાયેલ સંશોધન કેન્દ્ર, દિલ્લીનું 'ખેતીવાડી કેન્દ્ર', રૂડકીમાં 'ઇજનેરીવિદ્યા'ને લગતું કેન્દ્ર અને પૂના (પૂણે)માં 'ભાંડારકર ઇન્સ્ટિટ્યૂટ' મુખ્ય ગણાવી શકાય.

સ્ત્રી-શિક્ષણ

સિરામપુરથી સ્ત્રી-શિક્ષણની શરૂઆત થઈ હતી. ઈ.સ. 1813થી ઈ.સ. 1851 સુધીના સમયમાં બંગાળ, મુંબઈ અને મદ્રાસ (ચેન્નઈ) પ્રાંતોમાં ખ્રિસ્તી પાદરીઓએ અને અન્ય કેટલાંક અમીર કુટુંબોએ કન્યાશિક્ષણ આપતી સંસ્થાઓની સ્થાપના કરી હતી. રાજા રામમોહનરાય અને દયાનંદ સરસ્વતીએ 19મી સદીમાં સ્ત્રી-શિક્ષણ માટે ખાસ હિમાયત કરી હતી. પરંતુ આ સમયગાળામાં સરકારે સ્ત્રી-શિક્ષણની મોટે ભાગે ઉપેક્ષા કરી હતી.

રાજા રામમોહનરાય

ઈ.સ. 1849-50ના અરસામાં બંગાળના અંગ્રેજ શિક્ષણશાસ્ત્રી બેથુન અને પ્રખર બ્રહ્મોસમાજી ઈશ્વરચંદ્ર વિદ્યાસાગરે ઈ.સ. 1849માં હિંદુ બાલિકા સરકારી વિદ્યાલયની સ્થાપના કરી. તેમણે ભારતમાં સ્ત્રી-શિક્ષણનો પાયો મજબૂત બનાવ્યો. ઈ.સ. 1873 સુધીમાં બ્રિટિશ ભારતમાં 1640 કન્યાશાળાઓ હતી. આ સમયે માત્ર 4.89 % કન્યાઓ શાળામાં જતી એટલે સમગ્ર 19મી સદીમાં સ્ત્રી-શિક્ષણની પરિસ્થિતિ મોટે ભાગે નિમ્નકક્ષાની રહી એમ કહી શકાય.

અગ્રગણ્ય શિક્ષણ-સુધારકો

19મી સદીના ભારતમાં આધુનિક કેળવણી પામેલો મધ્યમ વર્ગ ઊભો થયો. તેમાંના કેટલાક ખૂબ અગ્રગણ્ય શિક્ષણ-સુધારકો રહ્યા હતા. તેમણે જોયું કે ભારતમાં શિક્ષણનો અભાવ એ ભારતની ગુલામીનું મુખ્ય કારણ છે અને જ્યાં સુધી રાષ્ટ્ર શિક્ષિત નહિ થાય ત્યાં સુધી તેનો સર્વાંગી વિકાસ થઈ શકશે નહિ. એટલે આવા અગ્રગણ્ય શિક્ષણ-સુધારકોએ વ્યક્તિગત

રીતે, સંસ્થાગત રીતે કે અંગ્રેજોની સાથે મળીને મોટા પ્રમાણમાં શૈક્ષણિક પ્રવૃત્તિઓ શરૂ કરી જેમાં અગ્રગણ્ય હતા રાજા રામમોહનરાય. તેમણે ઈ.સ. 1828માં બ્રહ્મોસમાજની સ્થાપના કરી. તેમણે વિલિયમ બેન્ટિકને ભારતમાં અંગ્રેજી કેળવણીનો પ્રારંભ કરવા નૈતિક બળ પૂરું પાડ્યું હતું. તેમના પ્રયત્નોથી ભારતમાં અંગ્રેજી કેળવણીનો પ્રારંભ થયો, તો બ્રહ્મોસમાજના એવા જ અગ્રિમ નેતા ઈશ્વરચંદ્ર વિદ્યાસાગર બંગાળમાં ઈ.સ. 1849-50માં શાળાઓ શરૂ કરવા પ્રયત્નશીલ હતા. જેમના પ્રયત્નોથી બંગાળમાં ફક્ત છોકરાઓ માટે જ નહિ, કન્યાઓ માટેની શાળાઓ પણ સ્થપાઈ.

મહારાષ્ટ્રમાં મહાદેવ ગોવિંદ રાનડે અને તેમનાં પત્ની રમાબાઈ રાનડેએ કન્યાશાળાઓ અને વિધવાઓ માટેની શાળાઓની સ્થાપના કરી. મહારાષ્ટ્રમાં જ અગ્રિમ સુધારક જ્યોતિરાવ ફૂલે અને તેમનાં પત્ની સાવિત્રીબાઈ ફૂલેએ પણ કન્યા-કેળવણી અને વિધવાઓની કેળવણી માટે પ્રયત્નો કરી શાળાઓની સ્થાપના કરી. મહારાષ્ટ્રમાં જ મહર્ષિ કર્વેએ ઈ.સ. 1916માં સ્ત્રીઓ માટે અલગ યુનિવર્સિટીની સ્થાપના કરી. આજે આ યુનિવર્સિટી એસ.એન.ડી.ટી. યુનિવર્સિટી તરીકે કાર્યરત છે. અમદાવાદમાં ઈ.સ. 1850માં હરકુંવર શેઠાણીએ 'છોડીઓની નિશાળ' નામે કન્યાશાળાની સ્થાપના કરી હતી.

મહાન સમાજસુધારક દયાનંદ સરસ્વતીના શિષ્યોએ લાહોરમાં દયાનંદ એંગ્લો વૈદિક કૉલેજની સ્થાપના કરી હતી. જ્યારે તેમના શિષ્ય સ્વામી શ્રદ્ધાનંદે ઈ.સ. 1902માં કાંગડી ગુરુકુળની શરૂઆત કરી. સર સૈયદ અહેમદખાંએ મુસ્લિમોમાં શિક્ષણનો વ્યાપ વધે તે માટે ઈ.સ. 1864માં ગાઝીપુરમાં અંગ્રેજી શાળા સ્થાપી તેમજ ઈ.સ. 1875માં અલીગઢ ખાતે એંગ્લો-મોહમેડન ઓરિએન્ટલ કૉલેજની સ્થાપના કરી.

દયાનંદ સરસ્વતી

કેટલાક દેશી રજવાડાઓએ શિક્ષણક્ષેત્રે નમૂનારૂપ કહી શકાય તેવું કાર્ય કર્યું. વડોદરાના મહારાજા સયાજીરાવ ગાયકવાડે પોતાના રાજ્ય વડોદરામાં ઈ.સ. 1901માં મફત, ફરજિયાત અને સાર્વત્રિક પ્રાથમિક શિક્ષણની જોગવાઈ કરી. એટલું જ નહિ બે વિદ્યાર્થીઓને વિદેશની યુનિવર્સિટીમાં ભણવા જવા માટે શિષ્યવૃત્તિની શરૂઆત કરી. તેમનાં પત્ની ચિમનાબાઈ ગાયકવાડે દલિત વિદ્યાર્થીને વિદેશની યુનિવર્સિટીમાં ભણવા જવા માટે શિષ્યવૃત્તિ આપતો કાયદો કર્યો. તે જ રીતે ગોંડલના મહારાજા ભગવતસિંહજીએ 19મી સદીના છેલ્લા દાયકામાં ગોંડલમાં કન્યાવિદ્યાલયોની સ્થાપના કરી. કન્યાઓ માટે મફત, ફરજિયાત અને સાર્વત્રિક શિક્ષણની જોગવાઈ કરી.

ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ

મહાત્મા ગાંધીના શિક્ષણ અંગેના વિચારો

મહાત્મા ગાંધીએ સ્વાતંત્ર્યસંગ્રામની સાથે-સાથે શિક્ષણ પરત્વે પણ ભગીરથ કાર્ય કર્યું હતું. તેમની શિક્ષણ યોજના ઈ.સ. 1936માં વર્ધા શિક્ષણ યોજના તરીકે જાણીતી છે. ડૉ. ઝાકીર હુસેનના વડપણ હેઠળ તેમણે એક શિક્ષણ સમિતિની રચના કરી હતી.

તેમના મતે સાક્ષરતા એ શિક્ષણનો અંત કે પ્રારંભ નથી, તે તો માત્ર એક સાધન છે કે જેના દ્વારા પુરુષો અને સ્ત્રીઓને શિક્ષિત કરી શકાય છે. સાક્ષરતા કે અક્ષરજ્ઞાન એ સ્વયં શિક્ષણ નથી. ગાંધીજીએ પાશ્ચાત્ય શિક્ષણની સામે નઈ તાલીમ, બુનિયાદી શિક્ષણ, વર્ધા શિક્ષણ યોજના, પાયાની કેળવણી (બેઝિક એજ્યુકેશન), ઉદ્યોગશિક્ષણ જેવા શૈક્ષણિક વિચારોને અમલમાં મૂકી ભારતીય શિક્ષણ-પ્રણાલીને ટકાવી રાખવાના પ્રયત્નો કર્યા.

ગાંધીજીનું માનવું હતું કે, પ્રચલિત શિક્ષણ વિદ્યાર્થીનું યોગ્ય જીવન-ઘડતર કરવામાં અને તેને રોજગારી અપાવવામાં નિષ્ફળ નીવડ્યું હતું. તેઓ પાયાના શિક્ષણને સ્વાશ્રયી અને વ્યવસાયલક્ષી ઓપ આપવાના મતના હતા. તેમના મતે પ્રાથમિક શિક્ષણનો અભ્યાસક્રમ 7 વર્ષનો રાખવો જોઈએ. જેમાં વિદ્યાર્થીને વિભિન્ન વિષયોનું સામાન્ય જ્ઞાન અને ક્રમશઃ એક હુન્નર શીખવવો જોઈએ. પ્રાથમિક શિક્ષણ માતૃભાષામાં આપવાના તેઓ હિમાયતી હતા. તેઓ વિદ્યાર્થીને હસ્તકૌશલ્ય, સુથારીકામ, લુહારીકામ, વણાટકામ અને કાંતણ ઉદ્યોગનું શિક્ષણ આપવાના હિમાયતી હતા.

ઈ.સ. 1937માં હિંદના મોટા ભાગના પ્રાંતોમાં તેમની યોજના પ્રમાણેની શાળાઓ અસ્તિત્વમાં આવી. સ્વાતંત્ર્યસંગ્રામની સાથે-સાથે મહાત્મા ગાંધીએ ઈ.સ. 1920માં ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ, અમદાવાદની સ્થાપના કરી અને જામિયા મિલિયા ઇસ્લામિયા યુનિવર્સિટી દિલ્લી તથા અલીગઢ યુનિવર્સિટીની સ્થાપના તેમની પ્રેરણાથી થઈ. ગાંધીજીના પાયાના અનેક કાર્યકરોએ વિભિન્ન આશ્રમો સ્થાપિત કરી વિદ્યાર્થીઓને શિક્ષણ આપવા ઝુંબેશ ચલાવી. જેમાં ઠક્કરબાપા, જુગતરામ દવે, પૂર્ણિમાબહેન પકવાસા વગેરે મુખ્ય છે.

જાણવું ગમશે

- ગાંધીજીના મતે 'કેળવણી એટલે બાળક અને મનુષ્યનાં શરીર, મન અને આત્માના ઉત્તમાંશોનું આવિષ્કરણ.'
- મહાત્મા ગાંધીજીના કેળવણીવિષયક વિચારો આપણને તેમની આત્મકથા ''સત્યના પ્રયોગો'', ''મારા સ્વપ્નનું ભારત'' અને તેમનાં ''ગાંધીજીનો અક્ષરદેહ'' વગેરે પુસ્તકોમાંથી સુપેરે જાણવા મળે છે.

રવીન્દ્રનાથ ટાગોરના શિક્ષણ અંગેના વિચારો

શાંતિનિકેતન

કવિવર અને ગુરુદેવથી વિખ્યાત થયેલા મહાન સાહિત્યકાર રવીન્દ્રનાથ ટાગોરે બંગાળમાં પોતાના વિચારો પર શિક્ષણ સંસ્થાઓની સ્થાપના કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો હતો. તેઓ પ્રખર પ્રકૃતિવાદી હતા. વિદ્યાર્થીઓને ભારતીય વિચારધારા અને સાંસ્કૃતિક તત્ત્વોનું જ્ઞાન આપવાના મતના હતા. પ્રકૃતિના ઘનિષ્ઠ સાનિધ્યમાં જ જ્ઞાન મળી શકે તેમ તેઓ પ્રકૃતિમૂલક શિક્ષણના હિમાયતી હતા. તેમના મતે શિક્ષણ એ બાળકના સર્જનાત્મક વિકાસ કરી શકે તેવું હોવું જોઈએ. તેઓ માનતા કે શિક્ષણની કઠોર શિસ્તથી બાળક મુક્ત હોવું જોઈએ અને બાળકની કલ્પનાશક્તિ અને કુતૂહલવૃત્તિ વિકસે તેવી શિક્ષણ-વ્યવસ્થા હોવી જોઈએ. બાળકોમાં સંગીત, અભિનય તેમજ ચિત્રકળાની યોગ્યતા અને નીતિમત્તા, આધ્યાત્મિકતા જેવા ગુણો વિકસે તેના હિમાયતી હતા. શિક્ષકમાં બાળકોનો મનોવૈજ્ઞાનિક વિકાસ કરવાની ક્ષમતા હોવી જોઈએ તેવું પણ તે માનતા.

તેમણે ઈ.સ. 1901માં 'શાંતિનિકેતન' સંસ્થાની સ્થાપના કરી પોતાના વિચારો પ્રમાણે શિક્ષણ-વ્યવસ્થા શરૂ કરી. અનેક વિદ્વાનો આ સંસ્થાએ રાષ્ટ્રને આપ્યા છે. આ સંસ્થા આગળ જતાં શાંતિનિકેતન વિશ્વભારતી યુનિવર્સિટી તરીકે વિખ્યાત થઈ.

જાણવું ગમશે

કવિવર રવીન્દ્રનાથ ટાગોરને તેમના કવિતાસંગ્રહ ''ગીતાંજલિ'' માટે ઈ.સ. 1913માં સાહિત્ય નોબેલ પુરસ્કાર મળ્યો હતો.

અંગ્રેજ શાસન દરમિયાન સામાજિક સુધારા

ભારતમાં અંગ્રેજી શાસન સ્થપાયું તે સમયે કેટલાંક સામાજિક અનિષ્ટો કે દૂષણો પ્રવર્તતા હતાં. તે માનવતાના વિરોધી અને વ્યક્તિના વિકાસને રૂંધતા હતા. આ સામાજિક દૂષણોમાં મુખ્યત્વે બાળલગ્ન, અસ્પૃશ્યતા, બાળકીને દૂધ પીતી કરવી, ગુલામીપ્રથા, સતીપ્રથા, જ્ઞાતિભેદ, વિધવા પુનર્વિવાહની મનાઈ, નિરક્ષરતા અને અંધશ્રદ્ધાને ગણાવી શકાય.

19મી સદીમાં કેટલાક મહાન સુધારકોએ ભારતનાં સામાજિક દૂષણો વિરુદ્ધ વ્યક્તિગતરૂપે અને સંસ્થાઓ સ્થાપીને તેને દૂર કરવા ઝુંબેશ ઉપાડી. 19મી સદીના ભારતને સામાજિક-ધાર્મિક સુધારાને ક્ષેત્રે નવજાગૃતિની સદી તરીકે પણ ઓળખવામાં આવે છે. આ સુધારકોએ સમાજમાં રહેલી અંધશ્રદ્ધા અને વિચિત્ર કહી શકાય તેવાં દૂષણો દૂર કરી ભારતીય સમાજને પરિવર્તિત કરવાનું મહાન કાર્ય કર્યું.

સુધારક સંસ્થાઓ અને સામાજિક સુધારા

19મી સદીમાં સ્થપાયેલી સંસ્થાઓએ સામાજિક સુધારા કરવામાં પાયાની ભૂમિકા ભજવી. જેમાં અગ્રસ્થાને રાજા રામમોહનરાય દ્વારા સ્થાપિત ઈ.સ. 1828ની બ્રહ્મોસમાજને ગણાવી શકાય. રાજા રામમોહનરાયે ઈ.સ. 1815માં 'આત્મીય સભા' સ્થાપી અને ઈ.સ. 1821માં 'સંવાદ કૌમુદી' નામની પત્રિકા દ્વારા સતીપ્રથા વિરુદ્ધ બંગાળમાં મોટા પાયે ઝુંબેશ ચલાવી. તેમની સંસ્થા બ્રહ્મોસમાજના પ્રયત્નોથી ઈ.સ. 1829માં વિલિયમ બેન્ટિકે સતીપ્રથા વિરુદ્ધ કાયદો કરી તેના પર પ્રતિબંધ ફરમાવ્યો અને સદીઓ જૂના આ મોટા અનિષ્ટને દૂર કર્યું.

એ જ રીતે બ્રહ્મોસમાજના પ્રયત્નોથી જ ઈ.સ. 1839માં 'નરબલિ પ્રથા' અને બાળકીને દૂધપીતી કરવાની પ્રથા વિરુદ્ધ કાયદા કરવામાં આવ્યા. રાજા રામમોહનરાય બાદ વિખ્યાત બ્રહ્મોસમાજી ઈશ્વરચંદ્ર વિદ્યાસાગરે પોતાના સામયિક 'સોમપ્રકાશ' દ્વારા વિધવા પુનર્વિવાહની હિમાયત કરી. તેઓ માનતા કે જે સ્ત્રીઓ નાની વયે વિધવા બને છે તે વિધવા તરીકે આખી જિંદગી અત્યંત કઠિન પરિસ્થિતિમાં જીવે તે સભ્યસમાજની નિશાની નથી. તે સમયના ભારતમાં વિધવાનું જીવન અત્યંત દુષ્કર હતું. તેમના પ્રયત્નોથી ઈ.સ. 1856માં ડેલહાઉસીએ વિધવા પુનર્વિવાહ કાયદો પસાર કરી વિધવાનાં લગ્નને કાયદેસર બનાવી એક મોટા સામાજિક દૂષણને દૂર કર્યું.

ભારતમાં અસ્પૃશ્યતાના કલંકને દૂર કરવા મહાત્મા ગાંધીએ ખૂબ પાયાનો વિચાર કર્યો હતો. તેમણે પોતાનાં રચનાત્મક કાર્યોમાં અનુસૂચિત જાતિના ઉદ્ધારની પ્રવૃત્તિઓને ખાસ સ્થાન આપ્યું હતું. ગાંધીજીએ અનુસૂચિત જાતિના દુદાભાઈને પરિવાર સહિત પોતાના આશ્રમમાં વસાવ્યા હતા. મહારાજા સયાજીરાવ ગાયકવાડ પણ અનુસૂચિત જાતિના લોક-ઉદ્ધારની પ્રવૃત્તિઓ સાથે સંકળાયેલા હતા. ડૉ. ભીમરાવ આંબેડકરે અનુસૂચિત જાતિના લોકોને સામાજિક, શૈક્ષણિક અને રાજકીય અધિકારો મળે તે માટે આજીવન સંઘર્ષ કર્યો. અનુસૂચિત જાતિના લોકોને મંદિરપ્રવેશ અને અન્ય સાર્વજનિક સ્થળોએ પ્રવેશવાના સત્યાગ્રહો પણ તેમના દ્વારા કરવામાં આવ્યા. મામાસાહેબ ફડકેએ ગોધરામાં અનુસૂચિત જાતિનાં બાળકો માટે શાળા સ્થાપી હતી. એ જ રીતે પરીક્ષિતલાલ મજુમદારે અનુસૂચિત જાતિના લોકો માટે શાળા-છાત્રાલયો સ્થાપી તેમના શૈક્ષણિક વિકાસ માટેનાં દ્વાર ખોલ્યાં. ઠક્કરબાપાએ આદિવાસી કે જનજાતિના પ્રદેશોમાં જઈ આશ્રમો સ્થાપ્યા. તેઓ માટે શિક્ષણની વ્યવસ્થા કરી અને એ રીતે તેમને ઉન્નત બનાવી મૂળ પ્રવાહમાં લાવવા ભગીરથ પ્રયત્નો કર્યા.

આમ, સુધારણાની પ્રક્રિયા ધીમી પણ યોગ્ય દિશામાં પ્રગતિ કરી રહી હતી, જેનું સુંદર ચિત્ર આપણને હાલ જોવા મળે છે.

બાળલગ્ન : અંગ્રેજોના ભારતમાં આગમન સમયે બાળલગ્નોની કુપ્રથા લગભગ દરેક સમાજમાં પ્રચલિત હતી. બાળલગ્નોના પરિણામે કજોડાના સંજોગોમાં મોટા ભાગે મહિલાઓ શોષણનો ભોગ બનતી. મહિલાઓ તેમજ કેટલેક અંશે પુરુષો પણ બાળલગ્નના પરિણામે વિકાસથી વંચિત રહી જતા હતા.

કેશવચંદ્ર સેન નામના અન્ય એક બ્રહ્મોસમાજી નેતાએ ઈ.સ. 1870માં બાળલગ્ન વિરુદ્ધ વ્યાપક ઝુંબેશ ચલાવી. તેમના મતે બાળલગ્ન એ સમાજનું સૌથી મોટું દૂષણ છે. તે બાળકના શારીરિક અને માનસિક વિકાસને તો રુંધે જ છે, પરંતુ તેની શૈક્ષણિક પ્રગતિમાં પણ મોટો અવરોધ ઊભો કરનારું પરિબળ બને છે. તેમના પ્રયત્નોથી ઈ.સ. 1872માં 'લગ્નવય સંમતિધારો' પસાર થયો. આ ધારાથી 12 વર્ષથી નીચેની વયનાં છોકરા કે છોકરીનાં લગ્ન ગેરકાયદેસર ગણવામાં આવ્યાં.

જાણવું ગમશે

મહિલાઓની દુર્દશા માટે બાળલગ્નની શાપિત પ્રથા હતી. કેશવચંદ્ર સેનના પ્રયત્નોથી નવેમ્બર, ઈ.સ. 1870માં 'ઇન્ડિયન રિફોર્મ ઍસોસિયેશન'ની સ્થાપના થઈ, ઈ.સ. 1872માં બ્રહ્મ વિવાહ નિયમ બન્યા. ઈ.સ. 1846માં વિવાહની ઉંમર ઓછામાં ઓછી 10 વર્ષ નિયત હતી. જે સંમતિ વય અધિનિયમ (19 માર્ચ, 1891) અન્વયે કન્યાનાં લગ્નની ઉંમર 10થી વધારીને 12 વર્ષની કરવામાં આવી. ઈ.સ. 1930માં શારદા અધિનિયમ દ્વારા કન્યાની ઉંમર 14 વર્ષની કરવામાં આવી. આઝાદી પછી ઈ.સ. 1949 અને ઈ.સ. 1978માં આ ઉંમર ક્રમશઃ 15 વર્ષ અને 18 વર્ષની કરવામાં આવી. આ કાયદાઓનો ધીમે-ધીમે સ્વીકાર થયો. પશ્ચિમી સંસ્કૃતિનો પ્રભાવ, સંયુક્ત પરિવારનું વિઘટન અને શિક્ષણના પ્રસારથી બાળલગ્નની કુપ્રથા કાનૂની રીતે બંધ થઈ છે.

કન્યા-કેળવણી : મહિલાઓને શિક્ષણથી દૂર રાખવાનાં માઠાં પરિણામો ભારતમાં જોવા મળ્યાં હતાં. સમાજનું લગભગ અડધું અંગ શિક્ષણથી વંચિત રહે એ સમાજ માટે પણ ઘાતક પૂરવાર થાય. ઉપરાંત બાળકોના ઘડતરમાં સ્ત્રીઓનું યોગદાન મહત્ત્વપૂર્ણ છે. જો તેઓને શિક્ષણ ન મળે તો ભવિષ્યનો સમાજ પાંગળો બને એ માટે કન્યા-કેળવણીની જરૂરિયાત છે.

વુડના ખરીતામાં ભારતીય પ્રજામાં સ્ત્રીશિક્ષણને વધુ ઉત્તેજન મળે તેવાં પગલાં ભરવાનું ગવર્નર જનરલને સૂચન કર્યું. ખરીતામાં સૂચવેલ ગ્રાન્ટ ઇન એઇડ પદ્ધતિમાં કન્યાઓ માટેની શિક્ષણ સંસ્થાઓનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો.

ભારતમાં એ વખતના ગવર્નર જનરલ ડેલહાઉસીનું સ્ત્રી-કેળવણી પ્રત્યેનું હકારાત્મક વલણ હતું. કાઉન્સિલ ફૉર ઍજ્યુકેશનને માર્ગદર્શન આપતાં તેમણે જાહેર કર્યું હતું કે 'ઈ.સ. 1854ના ખરીતામાં શિક્ષણની જે જવાબદારી છે તે સરકારે સ્વીકારવી જોઈએ.' વુડના ખરીતાથી સ્ત્રી-કેળવણીના ખર્ચમાં ભારે વધારો કરવાનો અનુરોધ કર્યો, પરિણામે નવી કન્યાશાળાઓ શરૂ થઈ.

વિધવાવિવાહ : મધ્યકાલીન ભારતમાં પતિના મૃત્યુ બાદ વિધવાઓને પુનઃલગ્નની છૂટ મળતી ન હતી. તે સમયમાં આર્થિક ઉત્પાદનનું કાર્ય પુરુષો કરતા હતા. આવા પુરુષોનું મૃત્યુ થતાં વિધવા માટે જીવન જીવવું જ મુશ્કેલ થઈ જતું. આ દુર્દશા દૂર કરવા મહિલાઓને શિક્ષણ આપવું, તેઓને આર્થિક રીતે પગભર કરવી અને પુનઃલગ્નની છૂટ આપવી અત્યંત આવશ્યક હતી.

પ્રાચીન ભારતમાં વિધવાવિવાહની પ્રથા હતી, પરંતુ પછી આ પ્રથા બંધ થઈ. વિધવાઓનાં પુનઃલગ્ન માટે સમાજસુધારકોએ ભગીરથ પ્રયત્નો કર્યા, જેમાં રાજા રામમોહનરાય અને ઈશ્વરચંદ્ર વિદ્યાસાગર મુખ્ય હતા. સમાજસુધારકોએ વિધવાવિવાહ માટે પુસ્તકો, ચોપાનિયાં (પેમ્ફલેટ) છાપી લોકોને આ માટે જાગ્રત કર્યા. મહારાષ્ટ્રમાં મહાદેવ ગોવિંદ રાનડે, રમાબાઈ રાનડે, જ્યોતિરાવ ફૂલે, સાવિત્રીબાઈ ફૂલે, મહર્ષિ કર્વે, ગોપાલકૃષ્ણ ગોખલે વગેરેએ પણ વિધવા પુનર્વિવાહ માટે અને બાળલગ્ન વિરુદ્ધ બહુ જ મોટી ઝુંબેશ ચલાવી. વિધવા-આશ્રમોની સ્થાપના કરી આ દૂષણો સામે પડકાર આપ્યો. સ્ત્રીઓને શિક્ષણ મળે તે માટે સંસ્થાઓ સ્થાપી.

નર્મદ

ગુજરાતમાં ઈ.સ. 1844માં દુર્ગારામ મહેતાજીએ સુરતમાં માનવધર્મસભાની સ્થાપના કરી લોકોને વહેમ, અંધશ્રદ્ધા અને દોરાધાગાની પ્રવૃત્તિઓમાંથી છોડાવવા મહત્ત્વપૂર્ણ કાર્ય કર્યું, તો ગુજરાતના મહાન સુધારકો નર્મદ, કરસનદાસ મૂળજી, મહિપતરામ રૂપરામ, દલપતરામ વગેરેએ પણ બાળલગ્ન અને વિધવાવિવાહની મનાઈ વિરુદ્ધ આંદોલનો ચલાવ્યાં. નર્મદે એક વિધવા સાથે લગ્ન કરી દાખલો બેસાડ્યો હતો. ગવર્નર જનરલ કાઉન્સિલના સભ્ય જે. બી. ગ્રાન્ટે રજૂ કરેલ બિલને જેને વિધવા પુનઃલગ્ન અધિનિયમ, 1856 તરીકે ઓળખાય છે. આ કાનૂન અંતર્ગત કોલકાતામાં શ્રીચંદ્ર વિદ્યારત્ન અને કાલીમતી દેવીના વિવાહ થયાં. શ્રીચંદ્ર વિદ્યારત્ન

સંસ્કૃત કૉલેજમાં અધ્યાપક હતા. એવી જ રીતે ઈશ્વરચંદ્ર વિદ્યાસાગરે વિધવા પુનર્વિવાહ ક્ષેત્રે મહત્ત્વપૂર્ણ કાર્ય કર્યું. એવી જ રીતે આંધ્રમાં કુન્દકુરિ વીરેસલિંગમ, પશ્ચિમ ભારતમાં મહાદેવ ગોવિંદ રાનડે, ડી. કે. કર્વે, આર. જી. ભાંડારકર, બી. એમ. માલાબારીએ પ્રસંશનીય કાર્ય કર્યું.

રામકૃષ્ણ મિશન અને સ્વામી વિવેકાનંદ

સ્વામી વિવેકાનંદ

રામકૃષ્ણ પરમહંસ કોલકાતા પાસેના દક્ષિણેશ્વરના ઉચ્ચ કોટિના મહાન સંત હતા. રામકૃષ્ણ પરમહંસના સરળ તથા પ્રબળ વ્યક્તિત્વને કારણે બંગાળના નવયુવાનોમાં સૌથી તેજસ્વી યુવાન કોલકાતાના યુનિવર્સિટીના યુવાન ગ્રેજ્યુએટ નરેન્દ્રનાથ દત્ત, જે પાછળથી સ્વામી વિવેકાનંદના નામે પ્રસિદ્ધ થયા. (તેમનો જન્મ 12મી જાન્યુઆરી, 1863માં થયેલ, પિતાનું નામ વિશ્વનાથ દત્ત અને માતાનું નામ ભુવનેશ્વરી દેવી હતું). સ્વામી વિવેકાનંદે રામકૃષ્ણ પરમહંસની ઉદાર ધર્મભાવના અને સેવાભાવનાનો પ્રચાર કરવા માટે રામકૃષ્ણ મિશન નામની સંસ્થાની સ્થાપના (ઈ.સ. 1897માં) કરી.

તેમણે અમેરિકાના શિકાગો શહેરમાં (ઈ.સ. 1893માં) ભરાયેલ સર્વધર્મ સંમેલનમાં ભાગ લીધો. વિશ્વધર્મપરિષદના સભ્યોને 'ભાઈઓ અને બહેનો' (Brothers and Sisters) શબ્દો દ્વારા સંબોધન કરીને સૌને મુગ્ધ કર્યા. પછી તેઓએ વિવિધ દેશોનો પ્રવાસ કર્યો અને ભારતીય સંસ્કૃતિનો પ્રચાર-પ્રસાર કર્યો.

ઉપદેશ : તેમણે તે સમયના પ્રચલિત સામાજિક દૂષણો તથા ધાર્મિક ક્રિયાકાંડોનો સખત વિરોધ કર્યો. તેમણે સમાજસેવા અને સમાજ-સુધારણાનો ઉપદેશ આપ્યો. તેઓ સ્પષ્ટ માનતા હતા કે, જે ધર્મ કે ઈશ્વર વિધવાનાં આંસુ લૂછી શકે નહિ અથવા નિરાધાર બાળકોનાં મુખમાં રોટીનો ટુકડો મૂકી શકે નહિ, તે ધર્મ કે ઈશ્વરમાં હું માનતો નથી. તેઓ કહેતા કે ''પહેલાં અન્ન પછી ધર્મ.'' તેઓ મનુષ્ય માત્રમાં ઈશ્વરનાં દર્શન કરતા હતા. તેમના મત મુજબ ''માનવસેવા એ જ પ્રભુ સેવા છે.'' તેઓ યુવાનોને કહેતા કે उतिष्ठत, जाग्रत, प्राप्य वरान्निबोधत। 'ઊઠો, જાગો અને ધ્યેયપ્રાપ્તિ સુધી મંડ્યા રહો.'' તેમની વાણીમાં ડહાપણનું ઊંડાણ, અનુભવનો નિચોડ અને શબ્દોની તાજગી જોવા મળે છે. તેઓ નવી વિચારધારાના પ્રતીક અને ભવિષ્ય માટે એક મહાન શક્તિના સ્રોત બન્યા.

અંગ્રેજોએ શિક્ષણ-વ્યવસ્થાને ચોક્કસ ઢાંચામાં ઢાળવાનો પ્રયત્ન કર્યો. તેમના શિક્ષણનો મુખ્ય હેતુ શાસન સુવ્યવસ્થિત ચલાવવા માટેના કારકુનો પેદા કરવા સુધી સીમિત હતો, પરિણામે ભારતમાં શિક્ષણને વેગ મળી શક્યો નહિ. તે સમયની સ્થિતિમાં ભારતમાં વર્ષોથી દૃઢ થયેલાં દૂષણોને દૂર કરવા માટે પણ સમાજસુધારકોએ કમર કસી વિવિધ સંસ્થાઓની સ્થાપના કરી આ દૂષણો સામે તેમણે ચોપાનિયાં, પુસ્તકો કે સભાઓ દ્વારા જાગૃતિ ફેલાવી સમાજસુધારકોની આ પ્રવૃત્તિને કારણે અંગ્રેજ સરકારે કેટલાંક દૂષણો વિરુદ્ધ કાયદો ઘડી આ દૂષણો દૂર કરવા પ્રયત્નો કર્યા. સમય જતાં સમાજે તે સ્વીકારી પ્રગતિ તરફ કદમ માંડ્યાં.

સ્વાધ્યાય

1. નીચેના પ્રશ્નોના ઉત્તર એક વાક્યમાં લખો :

(1) ગોપાલકૃષ્ણ ગોખલેએ અંગ્રેજ સરકારને કયો કાયદો ઘડવા સૂચન કર્યું ?

(2) ઈશ્વરચંદ્ર વિદ્યાસાગરે કયા વિદ્યાલયની સ્થાપનામાં અગત્યનો ભાગ ભજવ્યો હતો ?

(3) ગાંધીજીના મત મુજબ પ્રાથમિક શિક્ષણનો અભ્યાસક્રમ કેટલાં વર્ષનો રાખવો જોઈએ ?

(4) દુર્ગારામ મહેતાએ કઈ સંસ્થાની સ્થાપના કરી ?

2. નીચેના પ્રશ્નોના ઉત્તર આપો :

(1) સર સયાજીરાવ ગાયકવાડ અને તેમનાં પત્ની દ્વારા શિક્ષણના ફેલાવા માટે શું પગલાં ભરવામાં આવ્યાં ?

(2) ગાંધીજીના મતે સાક્ષરતા એટલે શું ?

(3) વુડના ખરીતામાં શિક્ષણસંબંધી કઈ-કઈ ભલામણો કરવામાં આવી ?

(4) મહારાષ્ટ્રમાં વિવિધ સુધારકો દ્વારા કન્યાશિક્ષણ માટે કયા-કયા પ્રયત્નો કરવામાં આવ્યા ?

3. ટૂંક નોંધ લખો :

(1) બ્રહ્મોસમાજની પ્રવૃત્તિઓ

(2) વિધવાવિવાહ

(3) રવીન્દ્રનાથ ટાગોરના શિક્ષણ અંગેના વિચારો

(4) સ્વામી વિવેકાનંદનો ઉપદેશ

4. નીચે આપેલ વિકલ્પમાંથી સાચો વિકલ્પ શોધી ઉત્તર લખો :

(1) તમારે ગાંધીજીના કાર્યકરોની યાદી તૈયાર કરવાની છે. નીચેનામાંથી કોનો સમાવેશ તેમાં નહિ કરો ?

(A) પૂર્ણિમાબહેન પકવાસા (B) જુગતરામ દવે

(C) દુર્ગારામ મહેતા (D) ઠક્કરબાપા

(2) અંગ્રેજોના આગમન પહેલાંના ભારતીય શિક્ષણમાં નીચેનામાંથી કઈ બાબતનો સમાવેશ થશે ?

(A) વિષયવાર પાઠ્યપુસ્તકો (B) મૌખિક શિક્ષણ

(C) તાલીમ પામેલ શિક્ષકો (D) દરેક ધોરણ માટે અલગ વર્ગખંડ

(3) ભારતની જૂની શૈક્ષણિક સંસ્થાઓ ઘટવા પાછળ કયાં કારણને તમે જવાબદાર ગણશો ?

(A) અંગ્રેજીના જાણકારને નોકરીમાં અગ્રતા

(B) અંગ્રેજો દ્વારા રોજગારીની તકોમાં વધારો

(C) ખેતીનો વિકાસ

(D) કન્યાશિક્ષણ વિરુદ્ધ કાયદો ઘડવામાં આવેલ

5. જોડકાં જોડો :

અ	બ
(1) એલેક્ઝાન્ડર ડફ	(A) સ્ત્રીઓ માટેના વિશ્વવિદ્યાલયની સ્થાપના
(2) દયાનંદ સરસ્વતીના શિષ્યો	(B) 'સોમપ્રકાશ' સામયિક દ્વારા સુધારણા-ઝુંબેશ
(3) ડી. કે. કર્વે	(C) લગ્નવય સંમતિધારો
(4) કેશવચંદ્ર સેન	(D) બનારસ સંસ્કૃત કૉલેજની સ્થાપના
(5) જોનાથન ડંકન	(E) લાહોરમાં એંગ્લો વૈદિક કૉલેજની સ્થાપના
	(F) પાશ્ચાત્ય શિક્ષણ આપતી સંસ્થાઓની સ્થાપના

વિશેષ પ્રશ્નો

(1) મહાત્મા ગાંધી અને રવીન્દ્રનાથ ટાગોરનાં શિક્ષણ અંગેના વિચારોમાં રહેલી સમાનતા અને તફાવત જણાવો.

(2) બાળલગ્ન અને કન્યા-કેળવણીના અભાવ જેવી સમસ્યાઓના કારણે વ્યક્તિ અને સમાજના વિકાસમાં કેવા-કેવા અવરોધો આવે છે ?

(3) અંગ્રેજોના આગમન પૂર્વેની શૈક્ષણિક પદ્ધતિ અને વર્તમાન શિક્ષણ પદ્ધતિમાં કયા તફાવત જોવા મળે છે ?